

Torbjörn Tännsjö

Mot Althusser

Ur *Häftet för kritiska studier* 2-3/1972

I denna artikel tar Torbjörn Tännsjö upp fyra av de centrala problemen i Louis Althusserns filosofi, nämligen frågorna om brottet i Marx' tänkande, uppfattningen om historisk materialism, distinktionen mellan vetenskap och ideologi samt den dialektiska materialismens innebörd. Först finner författaren att Althusserns begrepp brott är oklart. Han formulerar två möjliga tolkningar av begreppet — en essentialistisk och en nominalistisk — och visar att Althusserns argumentation inte stödjer tesen om brottet i någon av dessa meningar.

Därefter tar Tännsjö upp althusserianernas syn på den historiska materialismen. I huvudsak bygger han här på Poulantzas' skrifter. Han pekar på det platoniska i tesen att historiematerialismen skall studera begreppet historia. Han antyder problematiken kring de olika nivåernas ontologiska status och diskuterar relationen mellan dessa. Han finner althusserianernas teori vara svag och okontroversiell. Också distinktionen mellan vetenskap och ideologi anser Tännsjö vara oklar. Han menar att Althusser arbetar med flera olika begrepp ideologi och vetenskap och finner distinktionen fruktbar och rimlig i vissa utformningar och orimlig i andra.

Även Althusserns relation till dialektisk materialism synes Tännsjö problematisk. Möjligen menar Althusser att tesen om kunskap som produktion skulle vara en förklaring av den dialektiska materialismens innebörd. Tännsjö menar att frågan vetter mot de klassiska kunskapsteoretiska problemen och han gör ett försök att systematisera Althusserns ställningstaganden till dessa. Han finner hos denne tendenser till kunskapsteoretisk rationalism och idealism.¹

Varför bry sig om Althusser?

Få samtida marxistiska tänkare har under de senaste åren vunnit så många anhängare som Althusser. Det gäller i Sverige och det gäller internationellt. Det gäller såväl faktisk influens som öppet deklarerat beroende. Althusser är också en av de verkligt få marxister, som under senare tid framträtt med en mera "total" syn på marxismen. Detta är skäl nog för en ingående prövning av rimligheten i Althusserns ganska formidabla pretentioner. Och avsikten med den här artikeln är att göra en sådan prövning: att något granska grunden på vilken Althusserns ryktbarhet vilar. Artikeln har tillkommit under diskussioner med Göran Hemberg, som samtidigt arbetat på sin undersökning av Bettelheims tillämpning av althusserianska tankegångar.

Det bör kanske redan så här i inledningen framhävas två ting som denna artikel ej gör anspråk på att vara. Ingenting kommer att sägas om vilka konsekvenserna för den teoretiska debatten i Sverige och på andra håll har varit av althusserianismen. Intresset är koncentrerat mot de mest abstrakta och filosofiska (och förmodligen mest grundläggande) inslagen i Althusserns teori. Vidare är det möjligt att den här artikeln gör Althusser och althusserianerna orättvisa på så sätt att vissa idéer som här tillskrivs dem, på basis av en viss läsning av dem, av några av dem i något sammanhang kan ha avvisats. Jag har av naturliga skäl inte gått igenom allt intervjumaterial eller alla artiklar, som härrör ur deras krets. Utgångspunkten för mig har varit de idéer som framförts i [För Marx](#) (FM) och [Att läsa Kapitalet I & II](#) (ALK I & II) samt Althusserns artikel [Om det teoretiska arbetet — svårigheter och resurser](#) (TAS) i *HfKS* 4/68. Vidare har Poulantzas' bok

---

¹ I en artikel i *Häftet för kritiska studier* 8/1972 – **Louis Althusser – marxist-leninistisk filosofxxx** – utsätter Göran Therborn denna artikel och andra Althusser-kritiker för hård kritik.

Politisk Makt och Sociala Klasser (PMSK) citerats i den mån där framkommer idéer som förefaller vara gemensamma för Althusser och Poulantzas, men bättre och klarare utvecklats av den senare. Detsamma gäller för artikeln ”Political Ideology and Scientific Research” (PISR) i boken *Scientific Research and Politics*. Althusserns bok [Lenin och filosofin](#) har ej tagits till grund för denna artikel. Det råder ju oklarhet om hur den ska tolkas. Möjligen finns i den avståndstaganden från tidigare ståndpunkter, som Althusser intagit, möjligen är dessa avvikelser endast skenbara. Hur som helst, tror jag, tilläggs i denna bok ”althusserianismen” knappast något principiellt nytt.

Några allmänna tendenser i Althusserns tänkande

Om man hävdar att Kant syftade till att visa att kunskapsprocessen ej är en rent passiv historia, att Hume ville göra upp med alla föreställningar om nödvändiga samband mellan händelser eller att den logiska positivismen syftade till en uppgörelse med metafysisk spekulering, har man väl knappast därmed gjort dessa filosofer och traditioner full rättvisa. Likaväl har, tror jag, sådana mycket allmänna karaktäristiker ett visst värde, om man bara tar dem för vad de är. Låt oss därför söka fånga något av essensen hos Althusser i några liknande allmänt hållna formuleringar. Jag tror att det därvid är rimligt att hävda att det finns tre ”huvudtendenser” i Althusserns tänkande. För det första tycks det som om Althusser med sin filosofi avsåg att hävda rätten till ett kritiskt förhållningssätt till Marx och andra marxistiska klassiker. För det andra är det tydligt hur Althusser söker demonstrera hur ”fantastisk” den teoretiska omvälvning Marx gjort verkligen är. För det tredje tycks Althusser vilja hävda en ”relativ autonomi” hos vetenskapen gentemot ideologi och politik.

Hur söker då Althusser underbygga dessa huvudtendenser, på vilket sätt söker han realisera sina avsikter? Svaret är inte så lätt att ge. Althusser tar ju upp till behandling en oerhörd mångfald av mycket disparata frågeställningar. Emellertid tror jag det är möjligt att urskilja några som är mer centrala hos honom. Det gäller frågan om ”brottet”, om vad som skiljer den unge Marx från den mogna Marx, frågan om skillnaden mellan ideologi och vetenskap, frågan om vari det utmärkande för historisk materialism ligger och frågan om hur Marx såg på dialektisk materialism. Svaren på dessa frågor tycks dessutom ”konvergera” mot en grupp av mera allmänna kunskaps- och vetenskapsteoretiska ställningstaganden. Alla dessa frågor är centrala, både i den meningen att de upptar relativt mycket utrymme i Althusserns skrifter och i den meningen att de förefaller ha en viss relevans för de tre huvudtendenserna. Grovt sett syns det mig som om Althusserns ställningstaganden i frågan om ideologi och vetenskap syftar att understöda tendensen att göra vetenskapen oberoende av ideologi och politik samt till att understöda tendensen att hävda Marx' revolutionerande innovation i vetenskapen. Ställningstagandena i de kunskaps- och vetenskapsteoretiska frågorna tycks likaså vara avsedda att underbygga tesen om den ”fantastiska innovationen” — och att förlägga innovationen till kunskapsteorin. Ställningstagandena i kunskapsteoretiska frågor är också den främsta grunden för tendensen till ”kritikfrihet”. Teorin om ”brottet” är främsta grunden för talet om en ”innovation”, men även synen på historisk materialism har relevans för denna idé.

En naturlig disposition då man vill ge en tämligen allomfattande bild av Althusserns uppfattningar, tycks vara den som antyds ovan. Först en diskussion kring Althusserns teori om ”brottet” hos Marx, så en diskussion av hans teori om historisk materialism, därefter en studie av distinktionen mellan ideologi och vetenskap följt av en genomgång av de kunskapsteoretiska idéerna. Och det är den dispositionen jag ska arbeta efter. Avslutningsvis kommer jag så att försöka konfrontera vad jag funnit i de olika ämnena med vad jag kallat de tre ”tendenserna” hos Althusser.

Althusser i frågan om "brottet"

Althusser har kanske blivit mest berömd för sin tes att det skulle föreligga ett skarpt "brott" i Marx' teoretiska produktion. Det skulle bestå en kvalitativ skillnad mellan den unge och den mogna Marx. Denna idé hos Althusser är bl.a. underbyggd genom en *allmän* kunskaps-sociologisk hypotes, som han ofta och med många ord formulerar i sina skrifter. Detta är *ett* exempel:

"En vetenskaps teoretiska praktik åtskiljs alltid tydligt från dess förhistorias ideologiska teoretiska praktik: denna skiljelinje tar formen av en 'kvalitativ' teoretisk och historisk diskontinuitet, som vi med Gaston Bachelard kan beteckna med termen 'vetenskaplig brytning'." (FM s. 72)

Denna hypotes har väl ingen direkt relevans för frågan om det i Marx' teoretiska produktion föreligger en skarp brytning, ett "brott", eller ej, men kanske skulle denna hypotes ändå, om den vore korrekt, göra Althusser's ståndpunkt något rimligare. Dessutom tycks hypotesen i sig intressant nog för en kritisk prövning. Men hur ska en sådan prövning gå till? Vad är, i detta sammanhang en kvalitativ skillnad? Hur skiljer den sig från en blott kvantitativ? Grovt sett tror jag det är rimligt att skilja mellan två tolkningsriktningar. Båda blir dock obestämda med avseende på Althusser. Å ena sidan är det möjligt att inta en *essentialistisk* hållning och hävda att det finns givna (naturliga) sätt att klassificera företeelser: vissa kvaliteter kanske till och med tillmäts objektiv existens. Detta är så att säga den "ontologiska" sidan av denna tolkningsriktning. För att bli upplysande måste den emellertid även kombineras med en kunskapsteori. En antydan måste ges om hur man får kunskap om de naturliga klasserna, om de objektivt existerande kvaliteterna. Å andra sidan är det möjligt att inta en *nominalistisk* hållning och hävda att vad som är/icke är kvaliteter bestäms av den som företar klassifikationen med hänsyn till vissa syften. Om vatten t.ex. förändrar sin temperatur från 23° till 37° kan vi om vi vill betrakta detta som ett kvalitativt språng — från icke-badvatten till badvatten — eller kan vi betrakta det som en kvantitativ förändring — från relativt badbart vatten till behagligt badbart vatten. Klassifikationen beror nu av oss och av våra syften. Driver vi badinrättning och har annonserat ut "Varmbad" är vi nog benägna att tala om kvalitativ förändring, vill vi bara i största allmänhet plumsa i kan vi tala om en kvantitativ. Vilken tolkningsriktning är då den rimligaste när det gäller Althusser? Det är svårt att avgöra i just den här kontexten. Det spelar egentligen ingen roll vilken vi väljer. Althusser förblir ändå *obestämd* i det här avseendet. Ty han har varken föreslagit någon kunskapsteori som anvisar hur man skulle kunna ta reda på vilka klassifikationer som är de naturliga eller angivit några syften i relation till vilka han gör sin klassifikation av olika kvaliteter hos vetenskap. Den allmänna syn på teoretiska brytningar, mot bakgrund av vilken diskussionen om Marx förs, som Althusser uttrycker, är alltför utförd för att kunna bedömas. Låt oss därför i stället se på vilka argument Althusser ger för sin tes. Det bör väl påpekas att vår bedömning av Althusser's argumentation inte syftar till någon bedömning av själva sakfrågan. Jag ska nöja mig med att konkludera att Althusser ej lyckas visa att en brytning finns i Marx' teoretiska produktion; vilka skillnader Marx' texter verkligen uppvisar i olika avseenden är en annan fråga.

Jag tror det är rimligt att skilja mellan fyra olika argumentationslinjer hos Althusser när det gäller frågan om brytningen. För det första söker Althusser demonstrera den unge Marx' osjälvständighet vs. unghегelianerna. Han förutsätter då att den mogna Marx representerar en teoretisk revolution. För det andra söker Althusser påvisa hur unghегelianerna producerar "ideologi". För det tredje hävdar Althusser att den mogna Marx helt har revolutionerat själva frågeställningarna inom exv. ekonomin. För det fjärde hävdar Althusser att den mogna Marx producerar kunskap med en särskild kunskapsteoretisk status. Av dessa argument kan nu endast det första och det tredje behandlas; de andra får anstå till dess att vi diskuterat de begrepp på vilka de bygger.

Den unge Marx' terminologi

När det gäller frågan om Marx på något avgörande sätt skiljer sig från unghегelianerna, liksom i frågan om den unge Marx producerar ideologi, bygger Althusser så gott som uteslutande på resonemang kring Marx' val av terminologi. Han observerar vissa termer så som "artväsen", "alienation" osv. vilka är gemensamma för unghегelianerna och den unge Marx medan de mera sparsamt eller inte alls förekommer hos den äldre Marx. Det har ofta påpekats att Althusser i alltför liten utsträckning uppmärksammat att denna övergång hos Marx sker relativt kontinuerligt. Allvarligare är väl emellertid att det är svårt att se att Althusser skulle ha givit några som helst belägg för att Marx verkligen använder dessa termer på samma sätt, för att kommunicera det-samma, som unghегelianerna. Trots den exegetiska karaktären av Althusser skrifter är Althusser suveränt oberörd av vad Marx kan mena med olika passager. Ja, i samband med den fjärde argumentationsvägen för tesen om brottet, den som förlägger brottet till kunskapsteorin, gör Althusser till och med en dygd av sitt fria förhållningssätt till vad Marx explicit skriver. Han skriver, à propos frågan hur han och hans författarkamrater gått tillväga vid sin läsning av *Kapitalet*:

"Vi är alla filosofer. Vi har inte läst kapitalet som ekonomer, som historiker eller litteratörer. Vi har inte ställt frågor till *Kapitalet* om dess ekonomiska eller historiska innehåll, inte heller om dess enkla 'inre' logik." (ALKI s. 11)

A andra sidan har Althusser ögonblick av större ärlighet. Är det inte det dåliga samvetet som talar ur följande citat:

"Någon gång måste vi gå in på detaljer och *explicera denna text (Marx' Filosofiska-ekonomiska manuskript) ord för ord*: undersöka dess teoretiska status och den teoretiska roll som där tillskrivs begreppet *alienerat arbete* ... man skulle alltså under de termer som är helgade åt den kommande, framtida innebörden upptäcka en innebörd som visar att de ännu är fångna hos en filosof som på dem utövar det sista den har kvar av makt och inflytande ..." (FM s. 165-166)

Den detaljerade undersökningen får dock anstå. Explikationen ord för ord blir aldrig av. Uppsatsen "Den unge Marx" (FM) innehåller endast *allmänna* resonemang om vad ideologi är för något etc., och såväl "Marx' Ekonomisk-filosofiska manuskript från 1844" (FM) som "Marxism och humanism" (FM) är under av tomhet när det gäller att verkligen belägga "brottet" med citat. Vad som framgår är på sin höjd just att det finns goda terminologiska överensstämmelser mellan Marx och exv. Feuerbach och att Marx i ungdomsverken tar upp vissa problem som mera sparsamt finns behandlade i senare verk (åter är *Grundrisse*, förstås, problematisk för Althusser) men *inget* av de citat från den unge Marx som Althusser anför förefaller *oförenligt* med historisk materialism! Och jag kan inte se att han ger något skäl för att någon av de idéer som den unge Marx ger uttryck för skulle vara ideologisk. Det att Marx gör påståenden om människans natur etc. *kan* innebära att han gör vissa normativa antaganden. Men dels har Althusser ej visat att så är fallet, dels skulle detta inte i och för sig vara oförenligt med en materialistisk *historiesyn* och, slutligen, i relation till de flesta begrepp 'ideologi' som Althusser diskuterar skulle detta ej automatiskt göra Marx till ideolog (jfr. avsnittet om ideologibegreppet nedan)!

Revolution i frågeställningen

Tesen att Marx ställer helt nya frågor, att han revolutionerat själva problematiken, är en grund för Althusser när han sluter sig till att Marx verkligen gjort en radikal brytning. De olika argumenten är här samordnade på så vis att denna tes, för sin relevans, givetvis kräver att argumentet som påvisar den unge Marx' osjälvständighet är giltigt. Först då blir upptäckten att den mogne Marx representerar något radikalt nytt ett argument för att en brytning föreligger just mellan den unge

och den mogne Marx. Men vad innebär då tesen om den nya frågeställningen? Här blir Marx' karaktäristik av Ricardos analys en utgångspunkt. Marx skriver i *Kapitalet*:

”Det resultat som analysen (Ricardos) utmynnade i var alltså inte att den löste problemet så som det tedde sig vid starten utan att den fullständigt ändrade dess termer.”

Den brytning, som Ricardo påbörjade, men som Marx genomförde, enligt Althusser, består i att medan Ricardo invecklade sig i svårigheten genom att fråga efter arbetets värde, mätt i arbete, så frågade sig Marx i stället vilket arbetskraftens värde, mätt likaså i termer av arbete, är. Detta är märkligt nog det enda exempel Althusser anför när han diskuterar brytningen hos Marx. Men vad betyder det att ”ställa en ny fråga”? Och, skulle vi väl också vilja fråga, *vari består* det revolutionerande nya? Den senare frågan löses först med Althusserns kunskapsteoretiska diskussioner. Det är den kunskapsteoretiska statusen hos Marx' fråga som skiljer sig från Ricardos! Men även den förra frågan blir intressant med tanke på Althusserns tes. Han förefaller nämligen mena att redan det att Marx ställde en kvalitativt ny fråga, oavsett *vari* det nya sedan bestod, är ett argument för tesen om brytningen. Och exemplet med Ricardo ska illustrera just detta. Det ska illustrera vad det *innebär* att ställa en ny fråga — inte *vari* Marx skiljer sig från Ricardo; Marx blir ju läst av en filosof och inte av en ekonom!

Men exemplet klargör inte, tycker jag, på något enkelt sätt vad det är att ställa en ny fråga. Vad är det som gör två frågor olika? Är det alltid så, att när två forskare framsätter oförenliga hypoteser om någonting, de gör detta som svar på olika frågor? Detta är en möjlighet eftersom man kan ”ta med”, så att säga, en stor del av svaret i själva frågeformuleringen. Man kan alltid i sådana fall *konstruera* frågor som ej är identiska. Men detta förefaller vara en trivial och svag betydelse av ”ny fråga”. Åtminstone givet vissa tolkningar av Marx och Ricardo skulle man kunna hävda att när Ricardo förklarar jordränta och profit med hänvisning till arbete och Marx förklarar mervärdet med hänvisning till socialt nödvändigt arbete (där även arbetskraftens värde bestäms i termer av arbete nödvändigt för dess reproduktion) så ställer de visserligen olika frågor i den här aktuella meningen, men samtidigt är det klart att de båda sysslar med samma fråga, djupare sett: varur härrör det sociala överskottet? Vi har här uppenbarligen att göra med en annan betydelse av ”samma fråga”. Den här punkten klargörs aldrig av Althusser. Vilka typer av kriterier vill han använda? Är det avgörande hur frågorna formuleras, i likartade vändningar eller ej, är det avgörande om svaren på frågorna är oförenliga eller ej (kanske motsäger inte Marx vulgär-ekonomerna eller klassikerna, kanske talar de alla om olika saker?) osv. Men allvarligare än denna oklarhet är att vilken precisering Althusser än skulle välja så leder denna idé om en revolutionering av frågeställningen — utan angivande av de *inhållsliga* skillnaderna mellan den unge och den mogne Marx — till rena plattheten. Det är ju så uppenbart att Marx genomför brytningar i alla dessa avseenden — och att sådana ”brytningar” är vardagsmat i vetenskapens utveckling: Marx formulerar sina frågor i en annan terminologi än Ricardo, han strukturerar problemen annorlunda, han talar delvis om sådant som Ricardo och klassikerna försummat (exv. den dynamiska aspekten på den politiska ekonomin) osv., osv.

Sammanfattning

Om man skulle sammanfatta det här avsnittet så måste man väl konstatera att tesen om brottet för det första är oklart uttryckt. Är det viktiga att man ställer nya frågor eller är det vissa förändringar i frågeställningen som avgör om ett brott föreligger. Althusser ger argument som bygger på att *båda* komponenterna skulle föreligga. För det andra finns det nära nog inga argument över huvud taget för att ett brott verkligen skulle föreligga i Marx' produktion just mellan den unge och den mogne Marx — annat än de som tar fasta på terminologin. Det enda exempel som ges, var avsett, inte att exemplifiera *vari* brottet hos Marx består, utan i stället vad det innebär att ställa en ny

fråga! Men argumentationen för att Marx ställer nya frågor är dels utförd — den baseras som allt annat när det gäller tesen om brottet på föreställningen att det är nog att betrakta terminologin — dels är den helt trivial. Åtminstone lyckades inte Althusser förklara vari den betydelse av ”ny fråga” skulle bestå, som är sådan att det att ställa nya frågor blir något revolutionerande i sig. För det tredje måste vi emellertid göra den reservationen att så länge vi ej tagit del av Althusserns distinktion mellan ideologi och vetenskap eller av hans kunskapsteoretiska idéer, så kan vi inte vara helt säkra på att det inte ligger något i tanken om ett brott. Men detta gäller den *allmänna* idén om ett brott. När det gäller att visa att det finns ett brott just mellan den unge och den mogna Marx, så kvarstår vår kritik vad Althusser än säger om ideologi och kunskapsteori. Ty inte är väl dessa storheter sådana att man genom en enkel hänvisning till terminologin kan påvisa ideologi eller revolutionerande förändringar i kunskapsteoretisk status'?

En extra svårighet vid bedömningen av Althusserns tolkningar av Marx bereder den ganska säregna tolkningsmetod som Althusser gör bruk av. Av passager som den följande, där Althusser ”beskriver” Marx' egen tolkningsmetod för att ansluta sig till den, är det inte så lätt att fastställa med vilka pretentioner Althusser gör sina tolkningar:

”Detta är Marx' andra sätt att läsa: en läsning som vi skulle vilja kalla 'symptomal', eftersom den samtidigt påvisar det icke-påvisade i själva den text som den läser och ställer i relation till *en annan text*, som med sin nödvändiga frånvaro är närvarande i den första.” (ALKI s. 31)

Althusserianerna och den historiska materialismen

En central poäng för althusserianerna tycks vara att det är omöjligt att göra en skarp åtskillnad mellan historisk materialism (histomat) och dialektisk materialism (diamat) när det gäller objektet för dessa teorier. Enligt Poulantzas har diamat ”till eget objekt kunskapsproduktionen, dvs. tankeprocessens struktur och funktionssätt” (PMSK s. 9) medan histomat ”har begreppet historia till objekt” (a.a. s. 9). Vi ska här studera althusserianernas syn på histomat och lämna diamat till avsnittet om kunskapsteori.

Vad innebär det då att histomat studerar begreppet historia? En möjlighet (som vi ska utveckla i avsnittet om kunskapsteori) är att ta denna sats på orden. Framställningen på den här punkten underlättas emellertid om vi väljer en ickeplatonistisk tolkning, om vi väljer att *ej* fästa avseende vid idén att det är begreppsliga storheter som är föremål för historikerns studier. En sådan tolkning får dessutom ett visst, om än svagt, stöd i passager sådana som denna:

”...grundandet av en vetenskap *om historien*, dvs. (sic!) av en vetenskap *som definierar sitt objekt som konstituerandet av begreppet historia...*” (PMSK s. 9)

Uttrycket ”vetenskap som definierar sitt objekt som konstituerandet av begreppet X” är tydligen synonymt i denna framställning för Poulantzas med uttrycket ”vetenskap om X”! Och skulle denna tolkning vara orimlig ur deskriptiv synpunkt är det nog möjligt att ”översätta” min explikation av histomat i en platonistisk terminologi. Vad jag skriver om histomat ska i så fall tolkas som påståenden om det ”idéelit” existerande begreppet 'historia'.

Hur menar då althusserianerna att den mogna Marx såg på historien? Följande begrepp är essentiella för en förståelse av althusserianernas tolkning av Marx på den här punkten: 'strukturell kausalitet' (och begreppet 'en strukturs verkningssätt på sina element'), 'överbestämning', 'bestämning i sista instans', 'dominerande roll', 'sambandsformation', 'produktionsmetod', 'produktivkraft' och 'produktionsförhållande'. Samtliga dessa begrepp finns, menar althusserianerna, hos Marx. De gör däremot *ej* gällande att Marx skulle göra bruk av just dessa termer. När det gäller t.ex. termen ”sambandsformation” så *strider* väl i själva verket deras språk-

bruk ganska klart mot marxismens. Hur använder då Marx, enligt althusserianerna, dessa begrepp i sin utformning av den historiska materialismen?

För att ge full rättvisa i framställningen på den här punkten skulle jag tvingas till en stor grundlighet i genomgången av althusserianernas skrifter. Redan av utrymmesskäl är detta omöjligt, och jag ska nöja mig med en kortfattad och tämligen grov skiss av deras mest centrala idéer, som jag uppfattar dem. Eftersom Poulantzas, enligt min mening, har givit ett klarare uttryck åt dessa idéer, kommer jag att utgå ifrån hans formuleringar och inte från Althusser's egna. Jag tror dock ej att det i min tolkning av Poulantzas finns något som inte lika gärna skulle vara en rimlig tolkning av Althusser. Det tycks råda en god överensstämmelse mellan dem ifråga om huvudlinjerna på den här punkten.

Termen "samhällsformation" refererar till det konkreta samhället. När Poulantzas skriver "Den franska samhällsformationen 1789" skulle han i vårt språkbruk lika gärna kunna skriva "det franska samhället 1789". Samhällsformationer är alltså lokaliserade i tid och rum. Det är ytterst om sådana vår historiska kunskap ska gälla. Vi bör, enligt althusserianerna, "producera konkreta analyser".

När man betraktar ett konkret samhälle framträder olika "dimensioner" hos detta. Man kan betrakta olika "aspekter" av det. Olika företeelser befinner sig, för att använda althusserianernas jargong, på "olika nivåer". Man är inte helt konsistent när det gäller att ange vilka sådana nivåer det är fruktbart för en historiker att laborera med (i en essentialistisk tolkning: vilka som är naturliga) men åtminstone tycks man vara ense om att den ideologiska, den ekonomiska och den politiska nivån är av betydelse. Vad man här klassificerar tycks i första hand vara funktioner, dvs. konsekvenser och effekter av ett visst slag. I överförd bemärkelse talar man emellertid även om ideologiska, politiska och ekonomiska institutioner, händelser, handlingar osv. Man tycks då syfta på de institutioner, händelser, handlingar osv. där just dessa funktioner på något sätt dominerar. Begreppen 'produktionssätt' 'produktivkraft' och 'produktionsförhållande' används av althusserianerna i en något generaliserad betydelse. De har inte enbart avseende på den ekonomiska nivån. Fruktbarheten av detta har diskuterats i andra sammanhang och den frågan rör snarare problemet hur man bäst utformar historiska förklaringar och förutsägelser än problemet hur histomat bäst utformas.

Kärnan i althusserianernas syn på histomat framgår relativt klart av följande sex citat, fem från Poulantzas och ett från Althusser:

"Den typ av enhet som kännetecknar ett produktionssätt är *en sammansatt helhet med dominans av*, i sista instans, ekonomin: åt denna dominans i sista hand reserverar vi termen *bestämning*." (PMSK s. 12)

"Det rör sig om en typ av förhållande, inom vilket den struktur som bestämmer helheten styr själva konstituerandet av de regionala strukturerna — själva deras natur — genom att den anvisar dem plats och fördelar deras funktioner." (a.a. s. 12)

"De förhållanden som på så vis konstituerar varje nivå är aldrig enkla utan över-bestämda av de andra nivåernas förhållanden." (a.a. s. 12)

"Det faktum att ekonomin i sista instans bestämmer helhetsstrukturen, innebär inte att ekonomin alltid spelar *den dominerande rollen*." (a.a. s. 12)

"... är ekonomin i själva verket endast bestämmande genom att den tilldelar den eller den instansen den dominerande rollen, dvs. genom att den reglerar omplaceringen av dominans beroende på instansernas de-centrering." (a.a. s. 12)

"... att 'motsättningen' inte kan skiljas från hela den samhällsstruktur inom vilken den verkar, är

oskiljaktig från sina formella existensvillkor och oskiljaktig t.o.m. från de *instanser* som den styr: att den alltså själv, i sin egen kärna, *påverkas av dessa*, bestämmande men också bestämd i en och samma rörelse, och bestämd av de skilda *nivåerna* och skilda *instanserna* i den sociala formationen som ger liv: man skulle kunna säga *överbestämd i själva sin grundprincip.*” (FM s. 99)

Som synes är terminologin ej konsistent. Jag ska ändå försöka mig på att göra en tolkning som blir så entydig som jag finner möjligt.

Strukturell kausalitet

Själva motorn i althusserianernas tolkningsförsök när det gäller histomat tycks vara en vilja att göra upp med ”mekaniska” former av materialism — något som väl just innebär hävdandet av tesen om kritikfrihet gentemot åtminstone en inflytelserik marxistisk tradition. Tankegången tycks vara ungefär den följande. Vi studerar ett konkret samhälle (en samhällsformation), t.ex. Sverige 1972. Vi söker förklaringen till olika händelser och vi vill säga något om sannolika utvecklingstendenser. En första poäng från althusserianernas sida blir nu att vilken (politiskt intressant?) händelse vi än väljer att förklara, så tvingas vi att söka förklaringen på olika nivåer, på mer än en nivå. Ibland talar man som om man menade att *nivåer* skulle påverka varandra, att strukturer styr och bestämmer osv. Jag tror emellertid att detta något antropomorfa sätt att tala är oväsentligt för förståelsen av althusserianerna. Deras första poäng kan helt enkelt förstås så att händelser på en viss nivå, dvs. händelser vars huvudsakliga funktioner befinner sig på en viss nivå, aldrig kan förklaras uteslutande med hänvisning till händelser på just denna nivå eller över huvud taget med hänvisning till händelser på en bestämd nivå (dvs. med dominerande effekter på en bestämd nivå). Det är t.ex. inte endast ekonomiska faktorer som är kausalt aktiva.

En speciell svårighet när det gäller althusserianernas explikation av histomat är att de tycks mena att de gör bruk av ett alldeles särskilt begrepp 'kausalitet' — nämligen begreppet 'strukturell kausalitet'. Denna pretention har jag helt nonchalerat. Det är möjligt att detta är orättvist. Troligen är det emellertid helt rättvist. Vad de säger kan lika gärna uppfattas som, inte en ny teori om vad en orsak *är* för något, utan snarare som en idé om *vad* som *uppträder* som orsaker. Deras poäng är att det ej är tillräckligt att laborera med ”enkla” händelser; våra hypoteser om orsakerna till strukturellt sammansatta historiska händelser måste hänvisa till strukturellt sammansatta händelser vilka s.a.s. ”sträcker sig över flera olika nivåer”. Ibland tycks det rentav som om althusserianerna skulle mena att *denna* ”upptäckt”, i sig, vore ”revolutionerande” eller typisk för ett vetenskapligt betraktelsesätt. Men därvid är de, tror jag, grovt orättvisa mot så gott som alla revolutionärt marxistiska traditioner. Något som bara är möjligt p.g.a. att man ibland har svårt att hålla isär å ena sidan uttalanden om att vissa klasser eller individer är historiska *agenter* och, å andra sidan, uttalanden om vad som är *förklaringen* till historiska företeelser. På så vis blir det t.ex. möjligt med de grövsta beskyllningar mot Lukács för ovetenskaplighet. Man tycks se en motsättning, där ingen finns, mellan påpekanden om att personer eller klasser utför handlingar med avgörande historisk betydelse och påpekanden om (strukturella) *orsaker* i historien.

Begreppet 'överbestämning' kommer naturligt in i explikationen av histomat i samband med den första poängen. Att en viss händelse eller företeelse är överbestämd tycks helt enkelt betyda att den är orsakad av ett komplex (med struktur) av händelser vilka befinner sig på olika nivåer. Men hur kommer då ekonomin in? Den har väl ändå en central roll i marxistiska förklaringar och förutsägelser? Här kommer althusserianernas andra poäng som ett svar.

Ekonomins dominans

En idé om hur ekonomin kommer in i histomats förklaringar är den som brukar tillskrivas Lukács och de flesta handböcker i marxismen-leninismens grunder av stalinistiskt ursprung. Den går ut

på att ekonomiska förhållanden är av helt dominerande betydelse. Innebörden i detta förefaller vara att varje historiskt intressant händelse bestäms uteslutande, eller så gott som uteslutande, av ekonomiska orsaker. (Man brukar ju tänka sig att det är accepterandet av just denna tolkning, som tvingar Lukács att inskränka giltigheten hos histomat till enbart det kapitalistiska produktions-sättet.) Denna tanke avvisar emellertid althusserianerna när det gäller histomats definition. Att ekonomin visserligen under kapitalismen har denna dominerande betydelse ska ej förleda oss att tro att så *alltid* varit eller ska vara fallet. Något sådant impliceras *ej* av definitionen av histomat. Under feodalismen var detta t.ex. *ej* fallet. Och denna upptäckt är ingen motinstans till histomat, som althusserianerna uppfattar teorin. Men ändå är alltså ekonomin bestämmande ”i sista instans”. Hur ska då det förstås? Här har vi då althusserianernas andra huvudpoäng när det gäller histomat. Ekonomin är bestämmande därigenom ”att den tilldelar den eller den instansen den dominerande rollen”. Det råder alltså, enligt althusserianerna, ett slags entydig korrespondens mellan vissa typer av ekonomisk bas (beskriven i termer av produktionsförhållanden, produktivkrafter och produktionsätt) och vissa ”hierarkier” av de andra nivåerna med avseende på ”kausal betydelse”.

Sammanfattningsvis får man väl säga att althusserianerna lyckas väl när det gäller att göra upp med ”ekonomismen”, om det nu finns någon sådan. Jag tror att ryktena därom är betydligt överdrivna. Althusserianernas variant av histomat är troligen en ganska svag och okontroversiell teori. Vad som är kontroversiellt är väl närmast om detta *är* historisk materialism. Helt säker på att teorin verkligen är en ganska svag teori kan man emellertid inte vara, därtill är presentationen av den alltför oprecis och obestämd. Det är ingen konst att finna svaga tolkningar, och det är nog det naturligaste, men det är *också* möjligt att finna starkare; möjligen också sådana som är på en gång deskriptivt rimliga tolkningar av Marx, sanna och revolutionerande. ”Spelrummet” är betydande. Ty vilka förändringar i basen är ”strukturella” i den meningen att de medför ”nya” hierarkier bland nivåerna? Och hur ser hierarkierna ut? Vad är det för egenskap 'kausal betydelse' med vars hjälp de arrangeras? Vilka möjligheter till nyanseringar finns det eller, med andra ord, vilka typer av *mått* kan tillämpas på hierarkierna?

Man kan fråga sig hur althusserianernas bedömning av ekonomins vikt i historiska förklaringar förhåller sig till Marx'. Jon Elster har, i en opublicerad uppsats, hävdad en rimligare tolkning av Marx. Ekonomin ”dominerar” faktiskt, i någon mening, i alla stadier av historiens utveckling. När det gäller den förhärskande ideologin, varje tids självmedvetande, finns det däremot variationer — vilka just har ekonomiska (i huvudsak) orsaker. En motsatt tolkning kan ju, sin obestämdhet till trots, lätt förleda till extrema utslag av idealism. Man söker t.ex. förklaringarna till historiska händelser i socialistiska stater i första hand, och huvudsakligen, i politiska institutionella förhållanden och i ideologiska fenomen. Man tänker sig politiken som i *kausal* mening dominerande (över *alla* andra nivåer) under socialism. Man nöjer sig inte med att konstatera att det arbetande folket under socialism är kollektiv agent vid historiska förändringar, utan man *förklarar* också dessa förändringar i politiska termer.

En extra svårighet för den som vill förstå Althusser och althusserianernas texter ligger, som väl framgått i detta stycke, i deras snåriga språk. Althusser producerar sig i långa vindlande figurer, vilka i sällsynta ögonblick kan vara klagörande men vilka mestadels havererar totalt. Inte sällan antar hans framställning karaktären av konkret teater där antropomorfismerna virvlar genom luften:

”Den tyska ideologin erbjuder oss ... anblicken av krigstidsmobiliserade begreppsreservister som får fylla ut leden medan de nyrekryterade får sin grundutbildning ...” (ALKI s. 33)

”...så är det den hegelska dialektikens argument man får se komma traskande ...” (ALKI s. 56)

Althusserianerna om ideologi och vetenskap

Distinktionen mellan ideologi och vetenskap är central för två olika teser eller ”tendenser” hos Althusser. Den är avsedd som ett led i argumentationen för att ett skarpt brott står att finna i Marx' teoretiska produktion och den syftar till att teoretiskt motivera Althusser's idé om forskningens relativa autonomi, hans ovilja att underordna vetenskapen under politiken och ideologin. Det är också distinktionen mellan ideologi och vetenskap, som mer än andra av Althusser's idéer, använts polemiskt av hans apologeter gentemot allsköns förmenta avvikelser från den goda forskningen.

Nu ska det emellertid visa sig att Althusser's skrifter även när det gäller distinktionen mellan ideologi och vetenskap lider stor brist på precision. Dels råder det oklarhet om vad det är som är bärare av egenskaperna vetenskap och ideologi, dels är det oklart vad kriterierna på ideologi och vetenskap tar fasta på. Den senare oklarheten uppträder i två avseenden, dessutom. Dels är det oklart vilken typ av egenskaper kriterierna tar fasta på, dels är själva innebörden i kriterierna oklar.

För åskådlighetens och enkelhetens skull är det, tror jag, klokt att skilja mellan följande tre saker. För det första kan vi, om vi studerar en ”teoretisk praktik”, ta i betraktande själva den vetenskapliga verksamheten (i vid mening), formulerandet av hypoteser, val av terminologi och begreppsapparat, presentationen av resultaten etc. Allt detta i konkret bemärkelse. En vetenskaplig verksamhet är lokaliserad i tid och rum. För det andra kan vi ta i betraktande effekterna av den nyss nämnda typen av verksamhet, dess sociala, politiska, ekonomiska etc. funktion. Även funktioner är konkreta företeelser med lokalisering i tid och rum. För det tredje, slutligen, kan vi ta i betraktande resultatet av verksamheten, i abstrakt bemärkelse, dvs. det tankemässiga innehållet i den kunskap som ”produceras”, inbegreppet av de påståenden, begrepp, hypoteser, förklaringar, förutsägelser osv., som vetenskapsmannen, på ett eller annat sätt, kommunicerar. Instanser av samtliga dessa tre, grovt antydda, nivåer, skulle med viss rimlighet kunna sägas vara bärare av egenskaperna vetenskap och ideologi. Och något motsvarande gäller för kriterierna. Dessa skulle kunna referera såväl till verksamheten, funktionen som till resultatet. Går man till Althusser's (och Poulantzas') texter, ska man finna att dessa olika nivåer samtliga förekommer i detta sammanhang. Vi ska se på några relevanta passager.

Ideologisk verksamhet

Följande avsnitt tycks uttrycka kriterier som tar fasta på arten av den verksamhet som bedrivs:

”Det är icke reflexionens ämne som karaktäriserar och kvalificerar tänkandet utan dess *modalitet*, den relation som reflexionen upprätthåller till sina objekt, dvs. den *grundläggande problematik* med utgångspunkt från vilken detta tänkandes objekt begrundas ... Man kan mena att en ideologi (i ordets strikt marxistiska betydelse ...) karaktäriseras just av detta faktum att dess egen problematik icke är medveten för den själv.” (FM ss. 63-65)

Avgörandet för om något är ideologi (och ej vetenskap) tycks vara om det är led i en aktivitet som kännetecknas av ett särskilt slags ”medvetenhet”. Man kunde kanske tolka citatet så att en icke ideologisk verksamhet kännetecknas av att den som bedriver den är medveten om de egna förutsättningarna? Mer än så är det svårt att säga om den medvetenhet det här är fråga om, förutsatt att man vill hålla sig strikt till Althusser's text. Man kan nog, emellertid, tänka sig en hel rad intressanta varianter på denna tolkningsriktning. Vad som är bärare av egenskaperna ideologi och vetenskap blir här fördolt. Är det de teorier och hypoteser etc., som producerats utan medvetenhet? Knappast. Då skulle ett och samma påstående kunna både vara och inte vara ideologiskt. Troligen är det just själva *verksamheten* som är bärare av egenskapen.

Även följande citat ger vid handen att kriterierna på ideologi och vetenskap skulle ta fasta på vilken typ av verksamhet som bedrivs:

”... detta sätt att ställa 'problemet' om kunskapen är *ideologiskt*, eftersom problemet har formulerats med utgångspunkt i dess 'svar' som dess absoluta *reflex*, dvs. inte som ett verkligt problem utan som det problem som måste ställas för att den *ideologiska* lösningen, som man ville ge det, skulle bli lösningen på detta problem ”... den här punkten ... definierar det väsentliga för ideologin i dess form av ideologi och reducerar den ideologiska kunskapen ... i princip till ett *igenkänningsfenomen*.” (ALKI s. 68)

Kanske kan detta förstås så att en ideologisk ”teoretisk praktik” kännetecknas av ”önsketänkande”, av att frågorna ställs för att passa vissa på förhand garanterade svar? Experiment och observationer etc. arrangeras så att de ej kan utgöra något reellt hot mot vissa ”dogmer”, eller de görs ofarliga genom tolkningar och om-tolkningar etc.? De möjliga varianterna på detta kriterium är legio. Idén om att just önsketänkande influerar forskningsprocessen finns väl även implicit i följande citat:

”I ideologin är det reella förhållandet oundvikligen inklätt i det inbillade: ett förhållande som mer *uttrycker en vilja* (konservativ, konformistisk, reformistisk eller revolutionär) eller rentav en förhoppning eller en nostalgi än det beskriver en realitet.” (FM s. 248)

Det kriterium som här antyds låter sig väl också förena med det som handlade om bristen på medvetenhet. Karaktäristiskt för ideologin kunde ju vara både att önsketänkande influerade forskningsprocessen och att de önskningar som här uppträder är omedvetna. Åter är det emellertid oklart vad som är bärare av egenskapen. Ibland talar Althusser som om det vore själva svaret på de ideologiska frågorna, dvs. vad vi kallat ”resultatet”. Men då skulle, åter, en viss hypotes kunna vara både ideologisk och icke ideologisk, om den bara framkom som resultat av två relevanta olika forskningsprocesser. Så troligare är att det är just *verksamheterna* som i denna mening av ”ideologi” och ”vetenskap” är bärare av egenskaperna.

Såväl det senare som det förra kriteriet skulle bli rimligare om det gavs en komparativ utformning. I dess absoluta form torde all vetenskaplig verksamhet bli ideologisk. Och det är svårt att se att något vore vunnet med att ideologin eliminerades ur vetenskapen.

Ännu en typ av ideologikriterium som tar fasta på vilket slag av verksamhet forskaren bedriver, är ett som lägger vikt vid om det som forskaren ”producerar” är resultatet av ”inom-teoretiska” faktorer eller av ”yttre” faktorer. Vetenskap, till skillnad från ideologi, har en ”egen” historia. Åter skall väl detta troligen uppfattas relativt, hur är inte riktigt klart. Är vetenskapens historia autonom relativt politiken? Eller är den *ganska* autonom? Är den i förhållande till ideologin *mera* autonom? Det gäller om ideologin, enligt Althusser, att

”den drivande principen i en ideologis utveckling alltså icke finns inne i ideologin själv utan utanför den, i den specifika ideologins *hitom*: dess upphovsman som konkret individ, och den verkliga historien som avspeglas i denna individuella utveckling enligt de invecklade föreningsband med vilka individen är förbunden med denna historia.” FM s. 58)

Detta kan väl ses som en *förstärkning* av kravet på ”förutsättningslöshet” och ”medvetenhet”. Men är det inte en förstärkning *in absurdum*? Leder det inte åtminstone till en extremt *idealistisk* syn på vetenskaplig utveckling? Jag tror att så är fallet. Och jag tror att hela denna tendens att dra en gräns mellan vetenskap och ideologi så att vetenskapen ”faller utanför historien om samhället” och får en egen autonom utveckling, hänger samman med en oförmåga att *skilja* mellan ett logiskt-abstrakt synsätt på kunskap och ett socialt-konkret. Man tycks föreställa sig att den kunskap som har orsaker i det sociala livets historia inte kan vara korrekt. Men *orsaken* till en viss typ av vetenskaplig verksamhet är en sak, dess rimlighet, korrekthet, fruktbarhet osv. en

annan. Så snart myten om en ”naturlig ordning” inom vetenskapen överges, så snart man uppger hoppet om att kunna finna en ordning där varje sanning visar vägen till den följande på ett entydigt sätt, måste nog också synen på vetenskaplig utveckling som autonom uppges. Vilken ställning forskaren intar till olika *intressen* kommer nu att bli avgörande för vilken väg att utveckla t.ex. en samhällsvetenskap som kommer att framstå som fruktbarast. Mer om detta i avsnittet om kunskapsteori.

Ideologisk funktion

Ett kriterium som tar fasta på funktionen antyds i följande citat:

”Utan att gå in på problemet om en vetenskaps förhållande till sitt (ideologiska) förflutna kan vi slå fast att ideologin såsom system av representationer skiljer sig från vetenskapen däri att dess praktisk-sociala funktion segrar över dess teoretiska (eller funktion som kunskap).” (FM s. 245)

För att citatet ska ge mening måste ”system av representationer” tolkas så att detta uttryck refererar till konkreta företeelser, lokaliserade i tid och rum, eller ”praktisk-social funktion” får tolkas så att detta uttryck refererar till konsekvenser av *att* några forskare *presenterar* detta system *som sitt resultat*. Vilken är då poängen med det citerade stycket? Såvitt jag förstår blir här det karaktäristiska för vetenskap att dess konsekvenser (eller konsekvenserna av att den bedrivs, om ”vetenskap” ses som en konkret verksamhet) av rationellt slag ”dominerar” (i någon mening) över de icke-rationella konsekvenserna. Med ”rationella” konsekvenser vill jag referera till konsekvenser av att vetenskapsmannen blir *förstådd* och *trodd*, av att hans resultat kommuniceras — hur denna kommunikation än går till. Med ”icke-rationella” konsekvenser vill jag referera till konsekvenser av att vetenskapsmannen presenterar sitt resultat vilka *ej* är resultat av förståelse. Hit räknas effekter som beror av olika slag av ”pragmatiska” implikationer av presentationen av resultaten (jfr. Hemberg om Bettelheim), effekter som beror av akademiska praktikers prestige, effekter p.g.a. att det är just *den* personen som avfärdar just det resonemanget etc., etc. Exakt samma handling — exv. att folket gör revolution — kan vara såväl en rationell konsekvens (i en situation) som icke rationell konsekvens (i en annan) av exakt samma vetenskapliga verksamhet. Exakt samma socialistiska teori kan i ett fall *användas* ideologiskt (som en del av klassmedvetandet) och i ett annat som vetenskap (en vägledning till handling). Här snuddar Althusser vid verkligt intressanta problem, bl.a. vid frågan om vetenskapsmännens ansvar. Inget substantiellt blir emellertid sagt om problemen. I samband med ”blandformer” får man speciella problem: då samma teori exv. av en ”förtrupp” används som vetenskap och av massorna som ideologi. Uttrycket ”dominerar” bär med sig samma oklarhet här som det hade på tal om historisk materialism.

En intressant sak med detta kriterium är att det gör upp med föreställningen att vetenskapen, till skillnad från ideologin, skulle befinna sig ”utanför historien”. *Såväl* ideologi som vetenskap har sociala funktioner. En egenhet är möjligen att ingen vikt alls läggs vid om dessa funktioner är repressiva eller ej, något som ju tycks vara väsentligt för Bettelheim.

Ideologiska resultat

Kriterier som tar fasta på resultatets beskaffenhet är märkligt nog (med tanke på Althusserns kunskapsteoretiska idéer, vilka vi ska granska i nästa avsnitt) lätta att finna hos althusserianerna. Poulantzas' skriver t.ex.:

”*Ideologi* är en helhet, som är relativt, och inte 'systematiskt', i den strikta betydelsen av termen, sammanhängande, av värden, aspirationer, hopp, symboler, 'sätt att känna' etc., i enlighet med vilka människor upplever sina relationer till naturen ...

Vetenskap är en begreppslig systematisk diskurs av bevisbart slag, på vilken sanningskriteriet är tillämpligt och, i vissa fall, ehuru ej alltid, verifikationskriteriet ...” (PISR s. 46)

Ideologi tycks här vara ett speciellt slags tankemässigt innehåll av ”emotiv” och ”konativ” natur såsom önskningsar, värderingar etc. Eftersom ideologier är *helheter* av det slag som beskrivs, uppträder de troligen endast delvis i vetenskapliga resultat. Genom kravet på en speciell *funktion* hos dessa helheter — ”i enlighet med vilka människor upplever sina relationer till naturen” — torde egenskapen ideologi *relativiseras* till bestämda samhällen eller klasser eller liknande. Vetenskap tycks ha som främsta kännemärke att den faller under sanningskriteriet. Ibland är vetenskapliga resultat dessutom verifierbara. Vad är då att säga om dessa kriterier? För det första kan man väl konstatera att Poulantzas här med en nästan fantastisk aningslöshet ger sig in i ett veritabelt ”getingbo”. Han förefaller totalt oberörd av den kritik som riktats mot olika positivistiska skolor på just den här punkten, såväl internt-positivistiskt som externt. För det andra, och det hänger samman med den förra anmärkningen, tycks Poulantzas ej inse att det är problematiskt att tala om sanningskriteriet och om verifikationskriteriet. För det tredje tar Poulantzas inte alls upp frågan om hans klassifikation ideologi-vetenskap är ömsesidigt uteslutande, såsom han här formulerar kriterierna. Kan inte värderingar vara sanna eller falska? För det tredje tycks Poulantzas ”självmotvetande” på den här punkten lågt. I likhet med Althusser (se nästa avsnitt) har han en tendens att ej ”lägga märke” till att kunskap har en abstrakt-logisk dimension vid sidan av den konkreta (kunskap som produktion). Därför kan han när han talar *om* sin nyss citerade distinktion säga sådant som att ”... då vi så tagit del av distinktionen mellan vetenskap och ideologi, som ytterst vilar på en bedömning av (relies finally on) deras praktiska sociala användning ...”. Det är väl helt enkelt falskt att hans distinktion mellan ideologi och vetenskap ytterst vilar på en bedömning av deras praktiska sociala användning. Det viktiga när det gäller vetenskap var ju om en viss diskurs föll under sanningskriteriet eller ej!

Poulantzas' karaktäristik av ideologi skulle eventuellt kunna omformuleras så att det väsentliga vore om vissa *begrepp* uppträdde i resultatet eller ej. Värderande begrepp vore då ideologiska medan vetenskapliga begrepp vore de som var del av påståenden med sanningsvärden. Vad som inom positivistisk tradition brukar kallas ”teoretiska begrepp” skulle *falla utanför* denna klassifikation. Althusserianerna har emellertid även andra kriterier på vilka begrepp som är vetenskapliga resp. ideologiska. En spännande antydning om en alternativ avgränsning ges i följande passage:

”När vi säger att begreppet humanism är ett ideologiskt (och inte ett vetenskapligt) begrepp fastslår vi samtidigt att det visserligen anger en samling existerande realiteter men att det till skillnad från ett vetenskapligt begrepp inte ger oss någon möjlighet att lära känna dem. Det anger på ett alldeles särskilt (ideologiskt) sätt existenser men ger icke deras väsen.” (FM s. 236)

Det finns två sätt att uppfatta detta citat. Å ena sidan kan det förstås utifrån en essentialistisk ontologi. Ideologen pekar på ”substanser”, på bärare av egenskaper, men han har inget att säga *om* dessa. Åtminstone kan han ej komma utöver en klassifikation av substanser med hjälp av tillfälliga, ovidkommande, egenskaper hos dessa. Denna tolkning, som ur deskriptiv synpunkt är den överlägset rimligaste, resulterar i rena mystiken så länge vi ej delgivit någon kunskapsteori av Althusser. Vi hamnar här i samma svårigheter som tidigare, när vi konfronterades med Althusserns essentialism. *Vilka* klassifikationer är *naturliga*, *vilka* kännetecken är *väsentliga*? Hur når vi kunskap om dessa frågor? Å andra sidan kan detta citat förstås om vi slår fast ett visst ”perspektiv” för vetenskaplig verksamhet, om vi anger vissa syften utifrån vilka de vetenskapliga resultaten kan bedömas. Denna tolkning är ur deskriptiv synpunkt orimlig. Jag är övertygad om att det ej är den Althusser har i åtanke. Men det är spännande att tolka Althusser *som om* det vore så han menade. Därvid blir mycket av hans mest abstrusa tankegångar begripliga och intresse-

väckande. Man accepterar här att vissa egenskaper har högre relevans än andra i *vissa* sammanhang, olika distinktioner kan vara mer eller mindre fruktbara beroende på hur man ska använda dem. Medan en egenskap blir av betydelse om vi söker en grund för moraliserande blir en annan av vikt om vi vill förstå ett skeende och leva oss in i det. Medan en egenskap blir av betydelse om vi söker förutsäga en utveckling blir en annan av vikt om vi vill förklara ett skeende osv. Givet att man t.ex. *fixerar* ett bestämt syfte för samhällsvetenskaper — de ska ge kunskap som kan vara en vägledning i arbetarklassens revolutionära kamp — skulle man här ha ett kriterium med vars hjälp en ideologikritik med udden riktad även mot sofistikerade former av borgerlig vetenskap kunde framställas.

Ett argument (bland många) mot det deskriptivt rimliga i denna senare tolkningsriktning är att den nominalism den resulterar i *förutsätter* att värderingar och intressen på ett fundamentalt sätt kommer in i forskningsprocessen. Endast den essentialistiska tolkningsriktningen bevarar vetenskapens relativa (autonomi). Den gör det dock till priset av obegriplighet. Och den gör det till priset av en fundamental oklarhet: är frånvaron av ”ideologi” i Althusserns betydelse alls något att eftersträva i vetenskapen?

Utöver dessa explicita kriterier hos Althusser och Poulantzas kan nämnas att Althusser i sin argumentation ofta tycks förutsätta att valet av vissa termer är kännetecknande för ideologisk vetenskaplig verksamhet. Han underbygger också denna argumentationsmetod med en ”teori” med den dubbla innebörden att ”varje terminologi är bunden till en bestämd krets av föreställningar ... varje terminologi är en funktion av det teoretiska system som tjänar som dess bas ...” (ALKI, ss. 11, 12) och att ”varje terminologi drar med sig ett bestämt och avgränsat teoretiskt system.” (ALKI, s. 12). Antingen utgör denna ”teori” en logisk analys — och vi har att göra med ett nytt kriterium på ideologi(sk term) — eller också utgör den ett empiriskt påstående om att skulle någon göra bruk av en viss terminologi så ansluter han sig *faktiskt* till ett bestämt teoretiskt system och *vice versa*. En svaghet i det här sammanhanget är att vi aldrig får veta vilka kriterierna på en ideologisk term är. Det förefaller som om Althusser ibland helt enkelt hade tillgång till en ”lista” med de godtagbara termerna! En *annan* svaghet är, att skulle Althusserns teori om sambandet mellan val av teori och terminologi uppfattas som en *empirisk* teori, så framstår den för de flesta betydelse av ideologisk term som absurd. Det *finns* ingen sådan en-entydig korrespondens som den Althusser förutsätter.

Konklusion

Är då Althusserns distinktioner fruktbara när man vill avgöra frågan om brottet hos Marx eller frågan om vetenskapens relativa autonomi? Låt oss söka bedöma distinktionen i ett avseende i taget.

När det gäller frågan om brottet är själva *sakfrågan* svår att bedöma och det är likaså svårt att avgöra om Althusser har funnit någon distinktion som gör att Marx tar steget från ideologi till vetenskap. Vad som däremot *ej* bereder någon större svårighet, är att avfärda Althusserns egen argumentation på den här punkten. Vad han gör med alla sina distinktioner mellan ideologi och vetenskap (av vilka han pekar ut flera som distinktionen) är att konstruera en manipulatorisk argumentationsmetod. För *vissa* definitioner av ideologi är det relativt *lätt* att påvisa att ideologi faktiskt föreligger. Det är emellertid svårt att visa att detta skulle vara något *negativt*. För andra råder det omvända förhållandet. Och detta utnyttjar Althusser i sin argumentation för att den unge Marx, till skillnad från den mogna, skulle producera ideologi. Grovt karikerad har Althusserns argumentation ungefär följande form:

Aha, du unge Marx. Du använder termer som ”alienation”, ”humanism”, ”människans artväsen”

osv. Dessa termer är ideologiska termer. Men ideologiska termer uttrycker ideologiska begrepp! Dvs. du använder begrepp som ej tar fasta på essentiella egenskaper. Vad du säger kan ej underkastas sanningskriteriet! Det är tydligen inte bara så att värderingar, önsknings osv. kommer in i dina resultat utan du låter också din vetenskapliga verksamhet *styras* av värderingar och önsknings. Det är den sanna, strikta, innebörden i ”ideologi”. Men eftersom du är ideolog är du också själv *omedveten* om den verkliga karaktären hos det du sysslar med. Du inser inte själv att vad du håller på med är snarare att *förmå* folk att göra saker och ting än att *vägleda* dem. Som ideolog är du snarare ett socialt än ett vetenskapligt fenomen!

Är då Althusser distinktion mellan ideologi och vetenskap av intresse för frågan om vetenskapens relativa autonomi? Återigen blir frågan svår att besvara av den anledningen att Althusser ju laborerar med en hel familj av distinktioner, och inte som han själv tycks tro med *en*. Olika distinktioner är säkert av olika stort intresse. Vidare är frågan svår att besvara med utgångspunkt från Althusser texter därför att dessa inte innehåller någon *diskussion* kring *några* av de i sanning oerhörda och fantasieggande frågor som berörs av Althusser. Likt en alkemist som så fanatiskt är fixerad vid sina experiment att han inte upptäcker att han sitter på guldberg, håller Althusser fast vid sin essentialism och sina produktionsidéer — och ser inte att han snuddar vid verkligt essentiella problem. Det ena utvecklingsbara kriteriet efter det andra antyds men görs obegripligt genom missvisande kommentarer. Slutligen är frågan om relevansen för autonomi-problematiken svår att besvara därför att det är långt ifrån självklart att ideologin som Althusser beskriver den, bör undvikas.

En extra svårighet när det gäller att bedöma Althusser distinktion mellan ideologi och vetenskap är att han blivit offer för det traditionella mönstret — som vi exv. känner från Stiernhielm, Dante och andra — att det är lättare att målande beskriva lasten än dygden. Medan Althusser, trots sina begränsade horisonter, har förhållandevis mycket att säga om ideologi, så lämnar han oss nästan helt i sticket när det gäller vetenskap. För *allt* som inte är ideologi är väl inte vetenskap?

Althusser om några kunskapsteoretiska spörsmål

Vi har tidigare sett på Althusser syn på historisk materialism. När vi nu intresserar oss för kunskapsteoretiska frågor vore det kanske naturligt att koncentrera sig på dialektisk materialism? Utgör inte den dialektiska materialismen marxismens kunskapsteori? Det är inte så lätt att avgöra vad Althusser menar om den saken, eller vad han menar med dialektisk materialism. Stundtals förefaller det som om han skulle mena att en tes han driver, att kunskap är produktion (mer om detta nedan), skulle utgöra en (åtminstone partiell) explikation av den dialektiska materialismen. Han skriver:

”Kunskapen om denna den teoretiska praktikens arbetsprocess i allmänhet, dvs. som en specifik och reellt särskild form av praktiken, som i sin tur är en specifik form av den allmänna transformationsprocessen, av 'tingens tillblivelse', utgör en första teoretisk utarbetning a% Teorin, dvs. av den materialistiska dialektiken”. (FM ss. 178-179)

”Att uppfatta Marx' filosofi i dess specifika karaktär är alltså att uppfatta det väsentliga i själva den rörelse, varigenom kunskapen om den produceras, eller att uppfatta kunskapen som *produktion*”. (ALKI s. 41)

Emellertid är det mycket annat som blir sagt om skillnaden mellan den materialistiska dialektiken och, exv. den hegelska, och vissa kunskapsteoretiska teser drivs vidare som om de vore utan direkt relevans för frågan vad som är specifikt och särskiljande för dialektisk materialism. Jag lämnar därför problemet om den dialektiska materialismen för en mera indirekt behandling: jag ska försöka skissera en så klar total bild som möjligt av Althusser kunskapsteoretiska ställnings-

taganden. Merparten av vad som då framkommer torde ha *något* slags relevans för frågan om den dialektiska materialismen.

Varför då intressera sig för Althusers kunskapsteoretiska ställningstaganden? Ja bortsett från det intresse de eventuellt kan ha *i sig*, så har en sådan undersökning nödvändiggjorts av vår diskussion om "brottet" hos Marx och av vår diskussion av distinktionen ideologi vs vetenskap. Vi har ju tyckt oss kunna iakta, på en gång en "sammanflätning" av de mest centrala tematana hos Althusser och en "konvergens" mot just de kunskapsteoretiska problemen. Speciellt det "essentialistiska" inslaget i Althusers tänkande har aktualiserat frågan om kunskapsteorin.

Några kunskapsteoretiska problem

Termen "kunskapsteori" brukar ju användas för att beteckna en hel familj av; mer eller mindre nära besläktade, problem. Althusser söker lösningen på en mängd av dessa. Det kan därför vara klokt, att innan vi går lös på Althusers förslag till lösningar, ett ögonblick dröja vid denna mängd av problem för att skilja ut några som är distinkta även om de ofta behandlas samtidigt. För att nå ökad klarhet om Althusers ställningstaganden förefaller det klokt att åtminstone skilja mellan följande åtta typer av kunskapsteoretiska frågeställningar.

(1) Analytiska och "väsens-" frågor hur 'kunskap' bör definieras, vad kunskap är, vilka de logiska relationerna mellan påståenden som att X vet p och att p är sant, att X har goda skäl att tro p osv. är

(2) Vanligen besvaras (1) så att något slags logiska relationer råder mellan att X vet p och att p är sant. Men vad är då sanning? Här förs olika ontologiska frågeställningar in i kunskapsteorin. Om sanning t.ex. är en fråga om korrespondens med fakta, vad är då ett faktum?

(3) Frågor om olika *typer* av kunskap. Jag tänker här på allmänna klassifikationer som tar fasta på vad kunskapen är kunskap *om*. Hit hör t.ex. frågan om man kan företa en intressant distinktion mellan analytisk kunskap och syntetisk.

(4) Frågor om vad vi kan nå kunskap om. Vilka begränsningar finns det för vår kunskap och vilken är dess möjliga omfattning? Kan vi nå kunskap om "tingen i sig", om andras själsliv, om moraliska förhållanden etc?

(5) Frågor om ett kriterium för kunskap. Hur avgör man om man har kunskap eller ej?

(6) Frågor om kunskapskällorna. Får vi kunskap genom erfarenhet, genom vårt minne, genom förnuftet, genom intuition etc? Finns det aprioriska och aposterioriska kunskapskällor?

(7) Olika kunskapssociologiska frågeställningar. Vilka betingelser befrämjar kunskapsproduktion av ett bestämt slag, vilka är orsakerna till att viss kunskap ej uppstår i vissa situationer etc?

Som Althusser själv strukturerar sina kunskapsteoretiska ståndpunkter tror jag man kan urskilja åtminstone sex olika teser. Något förenklat men ändå relativt troget mot Althusers egna formuleringar kunde man uttrycka hans ståndpunkter ungefär så här:

(A1) Rationella insikter är möjliga inom alla vetenskaper

(A2) Sanning är, åtminstone i vissa fall, en fråga om korrespondens med en "ideellt" existerande (mer tekniskt och i en icke-althusseriansk terminologi kunde man nog tala om "subsisterande") verklighet

(A3) Hela vetenskapliga verksamheter, som t.ex. historieforskningen, kan vad gäller validation bedrivas utan empiri

(A4) *Kapitalet* (Marx' skrift) kan ses som en abstrakt idealisering, det är rimligt att se *Kapitalet* som ett slags abstrakt "modell", utan pretention på korrespondens mot något i verkligheten konkret existerande

(A5) Kunskapsakten är ej blott passiv

(A6) Kunskap är produktion

Det är tydligt att (A1) — (A6) är svar på frågor som utgör skärningen mellan olika frågeområden som de klassificerats i (1) — (8). Sammanfattningsvis ska vi försöka att på nytt strukturera Althusser's ståndpunkter med utgångspunkt från klassifikationen (1) — (8). Först ska jag emellertid pröva att mera översiktligt diskutera teserna (A1) — (A6) som de här formulerats.

Althusser's kunskapsteoretiska teser

Tesen att rationella insikter är möjliga inom alla vetenskaper, som finns implicit i Althusser's resonemang genom de exemplifieringar från olika vetenskaper som han gör, hänger intimt samman med den ontologiska ställning som Althusser tar. Han ställer sig frågan vilket *Kapitalets* objekt är, "... dvs. på en och samma gång frågan om dess *objekts* specifika karaktär och frågan om den specifika karaktären på dess *förhållande* till detta objekt ..." (ALKI ss. 11-12). Och svaret blir att *Kapitalets* objekt är ett formellt-abstrakt objekt: ett begrepp, en idé eller kanske en essens. Det är genom korrespondens med sådana objekt historiska diskurser får sin sanning. Både Althusser och Poulantzas menar att det är *begreppet* 'historia' som är objektet för historisk materialism. Denna platonism — för det är väl just vad det är fråga om — underbyggs *enbart* med exempel från matematiken! Althusser citerar med gillande Spinozas tanke att det är cirkeln *idé* som är föremålet för geometriska undersökningar — och drar därav slutsatser för historievetenskapen! Den idé om kunskapskällorna, som här blir naturlig, är givetvis den som finns antydd i den första tesen: kunskapen vinnes genom rationella insikter, genom det "rena tänkandet". Såväl rationalismen som den ontologiska platonismen är markanta inslag i följande passage:

"... idén att man inte kan komma till kunskapen om reella-konkreta objekt annat än genom att även och samtidigt arbeta på formella-abstrakta begrepp. Här införs då tanken på en helt specifik form av existens: de formella-abstrakta objektens existensform, som är skild från de reella-konkreta objektens existensform". (TAS s. 35)

Givet rationalismen och platonismen blir givetvis idén att hela vetenskapliga verksamheter kan bedrivas utan empiri rimlig. Ett inriktat problem som kvarstår är väl hur det som existerar ideellt förhåller sig till det som existerar konkret, i tid och rum. På den punkten har jag inte alls kunnat följa Althusser's resonemang. Ett annat problem, som är svårt att lösa på grund av bristen på precision i Althusser's uttryckssätt, är om hans platonism är konsistent med den tidigare nämnda essentialismen. Eftersom hans idéhistoriska medvetenhet tycks sträcka sig t.o.m. Spinoza bakåt i tiden, men inte längre, är han suveränt oberörd av de diskussioner som fördes mellan Aristoteles och Platon i den frågan.

Mest absurd framstår väl kombinationen av platonism och rationalism i dess konsekvens för historievetenskapen. Althusser har där dels en idé om att den teoretiska praktiken i sig *inrymmer* bestämda kriterier på sanning och vetenskaplighet. Han skriver:

"Talet om praktik-kriteriet när det gäller teorin får nu — liksom f.ö. i varje annan praktik — sin fulla innebörd: ty den *teoretiska praktiken* är sitt eget kriterium, den innehåller i sig bestämda schemata för *utvärdering* av kvaliteten på dess produkt, dvs. kriteriet på vetenskapligheten hos den vetenskapliga praktikens produkter". (AL-KI s. 78)

Och det kan ju förefalla oskyldigt. Men där finns också en tanke om att dessa kriterier inte endast

finns i den teoretiska praktiken. vad nu detta innebär, men också att de *endast tar fasta på* interna teoretiska förhållanden. Althusser skriver sådant som:

”Strängt taget hör vi gå ännu längre, och vägra att mer eller mindre indirekt assimilera den marxistiska historieteorin med den empiristiska modellen av en slumpmässigt vald 'hypotes' som förutsätter att man *väntar på dess verifikation* genom historiens politiska praktik för att kunna bekräfta dess sanning. Det är inte den yttersta historiska praktiken som kan ge den *kunskap*, som Marx har producerat dess *rättigheter* att kallas kunskap: kriteriet på 'sanningen' i de kunskaper. som Marx' teoretiska praktik har producerat. tillhandahålls i själva hans teoretiska praktik, dvs. av det demonstrativa värdet och den vetenskapliga karaktären hos de *former*, som har säkrat produktionen av dessa kunskaper.” (ALKI s. 79)

Det är svårt att avgöra huruvida detta är en rättvis beskrivning av ”empiricisterna” (Althusser språkbruk är här tämligen okonventionellt: medan Hegel explicit räknas in bland dem, torde Hume falla utanför deras krets!), men det är väl också av mindre betydelse. Klart är emellertid att vilket nu kriteriet på sanning än är — och det är väl inte så alldeles lätt att förstå av citatet — så refererar det ej till den empiriska verkligheten.

Platonismen, rationalismen och tanken om hela vetenskaper som vad gäller validation bedrivs utan empiri. där ”demonstrationsformen” är det yttersta kriteriet, är allt igenom oinspirerande inslag i Althusserns tänkande. Man får en bestämd känsla av att dunklet i dessa passager snarare är en produkt av bristande insikter om den egna verksamhetens verkliga problematik än av en oförmåga att begripligt kommunicera något nytt och uppseendeväckande. Althusser höjer sig inte på minsta vis över de horisonter som uppställs redan i Platons och Aristoteles tänkande kring de här problemen. Men det finns ju även andra inslag i Althusserns kunskapsteoretiska funderingar. Det finns närmare bestämt, tror jag, en fullkomligt trivial tes, en sann ehuru inte särskilt uppseendeväckande tes, och en spännande, ehuru utförd, tes. Jag syftar på teserna att kunskap är produktion, att Kapitalet är en abstrakt idealisering resp. att kunskapsakten ej är något rent passivt.

Tesen att kunskapen är produktion är alltför uppenbart sann, åtminstone till sin rationella kärna, för att behöva diskuteras närmare. Problemen med den är främst att den för Althusser åstadkommer en kvalificerad tankeoreda att den är full av prestige därför att den skenbart låter ”marxistisk” och att den genom sin oklarhet kan framstå som suggestiv. Men tänker man bara något efter så ska det väl inte vara någon större svårighet för någon att medge att kunskapen, som alla andra fenomen, kan betraktas utifrån olika *aspekter*. Olika ”perspektiv” kan anläggas vid studiet av ett visst fenomen. Den kan, för att tala Althusserns språk, uppträda på olika ”nivåer”. Kunskap kan på så vis studeras som något konkret, i tid och rum föreliggande: som en transformationsprocess. Kunskap i denna mening uppkommer genom en aktiv, delvis medveten, process under användning av vissa tankeverktyg osv. Processen har en början och ett slut, den föder ett visst konkret resultat så som bläck på papper, tankar i folks huvuden, klassers medvetna agerande osv. (även om den i förhållande till vanlig materiell produktion är ”osäkrare” och mer ”oplanerad” vad gäller slutresultatets, produktens, beskaffenhet). Men ingenting av detta hindrar att kunskap *också* är abstrakt-logiskt, tankemässigt, *innehåll*. Och där är althusserianernas självmedvetenhet låg. De talar ofta som om de ej ville erkänna detta — men gör samtidigt påståenden *om* kunskap i denna bemärkelse. Jfr. exempelvis Poulantzas' tidigare citerade definition av 'vetenskap' och vad han säger om denna definition!

Althusserns idé om *Kapitalet* som en idealisering är nog delvis åtminstone träffande. Vad Marx gör är väl, åtminstone delvis, att renodla vissa tendenser. Han säger något om vad som gäller givet vissa (stundtals kontrafaktiska) betingelser. Han studerar logiska och empiriska samband

mellan olika antaganden osv. Althusserianernas ganska självklara påpekande om att inget ”produktionssätt” finns *renodlat* i något samhälle har kanske en viss polemisk udd mot mycket grova ekonomistiska avvikelser. Det finns inte mycket att invända när det gäller den här tesen, syns det mig. Men samtidigt *blir* den orimlig när den *kombineras* med Althusserns platonism. Ty vad som då sägs är att vad som gör en idealisering bättre än en annan, är inte dess högre grad av ”fruktbarhet”, dess relevans för vissa intressen osv. utan dess grad av korrespondens mot vissa idéelit existerande fakta! Ontologin blockerar därmed en intressant uppslagsända. Althusser ”ser” inte p.g.a. sina snäva platonistiska horisonter, var de utvecklingsbara inslagen i hans teorier ligger.

Tesen att kunskapsakten ej är rent passiv är det kanske intressantaste kunskapsteoretiska inslaget i Althusserns teorier. Den hänger samman med hans tanke om vetenskapliga ”fält” eller ”horisonter” m.m. Han skriver t.ex.:

”Och nu har vi kommit att stå inför detta faktum, som är eget för vetenskapens själva existens: att vetenskapen bara kan ställa problem inom en bestämd teoretisk strukturs terräng eller horisont, alltså inom dess problematik, som utgör den absoluta förutsättningen för möjligheten att ställa ett problem, och följaktligen är absolut bestämmande för *formerna för ställandel av varje problem* på ett bestämt stadium av vetenskapen”. (ALKI s. 27)

Denna teori om ”terränger” eller, som Althusser uttrycker det i andra sammanhang, ”fält”, reser omedelbart två viktiga problem. För det första, vad är det som bestäms av fältet och, för det andra, av vad består ett fält? Som jag förstått Althusser är ett fält inbegreppet av terminologi, begreppsapparat, tidigare accepterade teorier (och ibland även ideal, värderingar, fördomar osv.) strukturerat på något bestämt sätt. Han har en del att säga om sambanden mellan t.ex. terminologi och val av begreppsutrustning, val av begreppsutrustning och val av teorier etc. men särskilt utförlig blir han inte i något fall. Allmänt tycks ändå Althusser räkna med vad man kunde kalla ett slags ”vetenskapligt arv” — vilket ses som historiskt givet, ej som en konstitutiv del av människans mentala utrustning, dvs. Althusser kommer närmare Hegel än Kant — som på olika sätt inverkar på kunskapsproduktionen. Denna inverkan förekommer på flera olika nivåer. Han tänker sig nog att arvet påverkar åtminstone vilka problem som behandlas, metodiken med vilka de behandlas, vilka teorier som framstår som realistiska alternativ osv. Det är lätt att förlänga denna lista både med utgångspunkt från vad Althusser skriver och med utgångspunkt från vad som framstår som rimligt. Ett ofta diskuterat problem, som ej tas upp av Althusser, är i vad mån våra ”förutsättningar” av olika slag inverkar på vad vi räknar som tillräcklig evidens. Den intressantaste och mest uppseendeväckande — men ändå rimliga — tanken Althusser ger uttryck för i det här sammanhanget verkar vara den att vad som är fakta, eller snarare vad som kommer att räknas som fakta, delvis är bestämt av fältet på vilket vi opererar. Objektet för våra studier *konstrueras* i någon mening. Althusser skriver om detta:

”Det som den politiska ekonomin inte ser är inte ett på förhand existerande objekt. som den hade kunnat se men inte såg — utan ett objekt som den själv producerar under sin kunskapsoperation och som inte fanns före den.” (ALKI s. 25)

En svagare variant av denna idé skulle vi få om vi hävdade att valet av terminologi osv. (arvet) bestämmer vad vi uppfattar som *väsentligt*. En viss terminologi kan få vissa drag att ”sjunka tillbaka” i vårt medvetande. Den idén är, som Hemberg visar, en del i Bettelheims konception av ’ideologi’.

Sammanfattning av kunskapsteorier

Låt oss nu kortfattat sammanfatta några kunskapsteoretiska ståndpunkter hos Althusser med hjälp

av den klassifikation vi gjort av kunskapsteoretiska frågeställningar.

De analytiska frågorna eller väsensfrågorna när det gäller kunskap behandlas inte av Althusser. Han tycks dock förutsätta vissa svar på dessa frågor. Åtminstone tycks han anse att kunskap har något med sanning att göra. När det gäller begreppet 'sanning' finns det disparata men utvecklade idéer hos Althusser. Dessa hänger samman med hans ontologiska ställningstaganden, hans åtskillnad mellan konkret existerande och abstrakt existerande fenomen. Sanning kan tydligen uppkomma genom korrespondens med båda dessa typer av fenomen. Möjligen menar han dock att sanning till följd av korrespondens med idéelit, abstrakt existerande fenomen, är mer "vetenskaplig". Distinktionen mellan analytisk och syntetisk kunskap, eller mellan syntetiska och analytiska påståenden, berörs inte. Troligen hade en bättre insikt om denna distinktion försvårat argumentationen för att rationella insikter är möjliga i historievetenskapen med hänvisning till matematiken! Problemet om kunskapens möjliga omfattning och dess begränsningar berörs indirekt. Här finns tesen att vad vi kan veta i en viss situation är relativt till det fält på vilket vi opererar och här aktualiseras även problemet med relationen mellan idéellt och konkret existerande företeelser. Det senare problemet får dock aldrig någon lösning. Något kriterium på kunskap utformas ej — dock finns det antydningar om vad ett sådant kriterium *ej* hänvisar till, nämligen empiriska fakta. Det är "internt teoretiskt". I frågan om kunskapskällornas natur är Althusser oklar. Han tycks dock dels räkna med möjligheten av empirisk kunskap — vilken dock betraktas som "ideologisk", "ovetenskaplig" — dels med möjligheten av rationella insikter. I likhet med de flesta rationalister före honom, ja i högre grad, är han dock oklar i frågan hur dessa insikter är beskaffade. Även denna diskussion skulle ha mycket att vinna på att en klar åtskillnad gjordes mellan olika slag av kunskap. Ty åter får exempel från matematiken styrka hur det förhåller sig i "empiriska" vetenskaper. Det intressantaste kunskapsteoretiska uppslaget från Althussers sida är väl det som rör kunskapssociologin, hans idé om fältets inverkan på olika nivåer i den teoretiska produktionen. Men mycket mer än ett uppslag är detta å andra sidan ej. Tanken om kunskapen som produktion, vilken förresten förefaller vara grunden till det besynnerliga ogrammatikaliska språkbruket där personer "tänker begrepp" — begreppen blir konkreta företeelser i huvudet på folk — är till sin rationella kärna fullkomligt trivial, ett konstaterande av kunskapssociologins möjlighet, och därutöver en outsinlig källa till missförstånd. De kunskapsteoretiska problemen, där dessa ses som problem om vilka "strategier" och metoder som är mest fruktbara, berörs av Althusser då han talar om *Kapitalet* som en abstrakt idealisering. Däri har han troligen åtminstone delvis rätt. Men då han framför sin idé om en forskning utan empiri, en forskning som söker korrekt beskriva ideellt existerande realiteter, då har han, såvitt jag kan se, lämnat det rimliga terräng.

Vilken är då relevansen hos de kunskapsteoretiska idéerna hos Althusser för de tre "huvudtendenser" i hans filosofi vi inledningsvis talade om? Jag tror den är tämligen låg. Det är tydligt hur Althusser när han ska styrka det "fantastiska" i Marx' teoretiska innovation griper efter kunskapsteorin. Därmed blir det ju svårt att vederlägga honom. *Han* läser ju *Kapitalet* som filosof. Men samtidigt blir resultatet närmast patetiskt. Brottet hos Marx kommer att bestå i upptäckten av platonismen. Det revolutionerande nya i Marx' tänkande reduceras till en kunskapsteoretisk sofism. För övrigt kan man fråga sig om det alls är meningsfullt att fråga efter Marx' specifika kunskapsteoretiska ställning — om man som Althusser menar att den ej finns *uttryckt* hos Marx. Ty de flesta kunskapsteoretiska problem låter väl endast formulera sig *allmänt*, som frågor om kunskap *i allmänhet*. Inte som frågor om en viss persons kunskap i en viss situation.

Distinktionen mellan ideologi och vetenskap blir inte heller den just klarare av de kunskapsteoretiska diskussionerna. Essentialismen, som förutsattes i den kanske intressantaste definitionen

av 'ideologi' kompletteras aldrig med någon kunskapsteoretisk tes som gör det klart hur man urskiljer vilka egenskaper som finns essentiellt hos en viss individ, eller vilka essenser som har objektiv existens.

Tendensen till ett hävdande av principen om ”kritikfrihet” när det gäller Marx och andra klassiker får indirekt ett slags stöd hos Althusser. Vad han gör är ju att påstå att den avgörande omvälvningen hos Marx föreligger på kunskapsteorins område — allt medan Marx själv aldrig uttalade sig i den frågan. Marx' kunskap har en alldeles specifik status, något som han själv nog var medveten om men aldrig rätt kunde förklara. Och därmed lämnas givetvis fältet fritt för allsköns apologeter att föra till torgs sina ideosynkrasier som upptäckter av inslag i ”praktiskt tillstånd” i Marx' skrifter.

En extra svårighet med Althusserns diskussion av de kunskapsteoretiska frågeställningarna, är att han besvarar frågor som han aldrig explicit formulerar, frågor vilka så att säga är ”närvarande blott genom sin nödvändiga frånvaro” och att han, alltså, ej håller isär de olika betydelseerna av ordet ”kunskap” som han faktiskt ger uttryck för.

Sammanfattning och slutsatser

Jag talade i inledningen om tre ”tendenser” i Althusserns författarskap, och jag har återkommit till dem när jag sammanfattat de olika avsnitten. För sista gången ska jag nu företa en konfrontation mellan dessa tendenser och vad Althusser verkligen uppnår. De tendenser som åsyftas är den till ”kritikfrihet” i förhållande till Marx och andra klassiker, tendensen att se Marx som en revolutionerande innovator på teorins område och tendensen att hävda något man kunde kalla vetenskapens relativa autonomi. En hel del skulle kunna sägas rent historiskt och sociologiskt om dessa tendenser. Althusser sätter dem själv i samband med ”avstaliniseringsperioden” inom den världskommunistiska rörelsen. Grovt kunde man kanske säga att kravet på ”kritikfrihet” just representerar en uppgörelse med en dogmatisk, stalinistisk, marxism medan tesen om Marx' revolutionerande innovation står för en reaktion mot ny-vänsterförsök att förvandla marxismen till en enbart etisk teori. Tendensen att hävda den relativa autonomin sätter Althusser själv i samband med vissa extremt aktivistiska strömningar inom den revolutionära vänstern mot vilka den är en reaktion. Dessa tre tendenser hos Althusser framstår, syns det mig, som motiverade och rimliga. Det problematiska med Althusser är snarast sättet med vilket han söker realisera dem. Vi lämnar här frågan om den situation som framfört de tre tendenserna hos Althusser. Ämnet är alltför viktigt för att avfärdas med några korta anmärkningar, åtminstone om man något generaliserar det till att gälla vissa företeelser på vilka Althusser och hans efterföljare är goda *exempel*. Vi ska nöja oss med en sammanfattning av de grunder på vilka Althusser söker basera sina mest allmänna idéer.

När det gäller att visa hur revolutionerande Marx' vetenskapliga omvälvning var, måste man nog konstatera att Althusser är långt ifrån övertygande. Vari består egentligen Marx' brott? Här hänvisas vi till terminologiska påpekanden, vilkas relevans är klart dubiös, till en familj av distinktioner mellan ideologi och vetenskap som närmast används för manipulativ argumentation, till ett enda exempel, vilket ska exemplifiera vad det är att ställa en ny fråga — inte vari det nya i Marx' fråga låg — och till påpekanden om skillnader före och efter brottet som är helt normala i vetenskaplig utveckling. Den *allmänna* teorin om brott kom dessutom att bli beroende av kunskapsteoretiska förutsättningar som förblev outvecklade. Och för övrigt hänvisades vi till den särskilda och specifika kunskapsteoretiska ställningen hos Marx' kunskapsproduktion, en tes som i vissa tolkningar troligen ej *kan* visas hållbar och som i andra tolkningar med all sannolikhet var ett resultat av förvirring; flera kunskapsteoretiska frågor kan inte formuleras med relation till *vem*

som har kunskapen ifråga och tesen om kunskap som produktion säger oss inget om Marx även om den kan låta suggestiv i Althusser's framställning.

Över huvud taget utgör den kunskapsteoretiska diskussionen hos Althusser en svag punkt. Frågeställningarna är inte klart definierade, resonemangen är osammanhängande och osystematiska. Det är också svårt att frigöra sig från en misstanke om att Althusser skulle göra sig skyldig till en elementär "sammanblandning". Han tycks inte uppmärksamma, eller av någon outtalad anledning inte acceptera, distinktionen mellan kunskap som något abstrakt, ett tankemässigt *innehåll* å ena sidan och kunskap som något konkret föreliggande, en persons eller klass' konkret föreliggande föreställningar å den andra. Den abstrakt-logiska dimensionen, vilken ju berörs av de flesta kunskapsteoretiska frågeställningarna, "faller bort" i Althusser's framställning. Detta resulterar i hans besynnerliga syn på den dialektiska materialismen som en teori om den historiskt och socialt föreliggande kunskapen, dvs. som ett specialfall av historisk materialism! Det resulterar även i tanken om sanningskriteriet som internt-teoretiskt. Det senare missförståndet tycks uppkomma ungefär så här: som konkreta företeelser är kunskapens objekt, dess "råmaterial", vissa konkret föreliggande föreställningar, accepteranden av vissa teorier och hypoteser och begreppsbyggnader. Den vetenskapliga processen, kunskapsakten i vid mening, består i transformationen av sådana element. Härav det tidigare påpekade underliga språkbruket då personer tänker begreppet för någonting. Den här tesen, om kunskapsakten som en produktionsprocess, är en trivial tes. Den blir emellertid intressant när den kombineras med tanken att observation m.m. ej är något helt *neutralt*. Den poängen, som vi tidigare påpekat, gör dock Althusser inte mycket av. *Missförståndet* sätter in då Althusser förväxlar 'kunskapens objekt' i *den här meningen* med "kunskapens objekt" i betydelsen *det som kunskapen är kunskap om*. Vi är nu över i en frågeställning som rör själva det abstrakta kunskapsinnehållets relation till verkligheten. Genom att Althusser ej håller isär denna fråga ifrån den förra kommer han fram till den ståndpunkten att all kunskap egentligen är kunskap om inte verkliga företeelser, utan idéellt existerande begrepp!

Om tendensen till kritikfrihet är inte mycket att säga. Den uppkommer genom att Althusser förlägger Marx' revolutionerande innovation till kunskapsteorin samtidigt som han konstaterar att Marx inte har gjort någon kunskapsteoretisk framställning av systematisk natur. Och då har väl friheten från stalinistisk dogmatism köpts till ett väl dyrt pris — närmare bestämt till priset av småborgerlig filosofisk spekulering utan den problemorientering som är särskiljande och typisk för Marx.

Tendensen till relativ autonomi för vetenskapen, relativt ideologi och politik, underbyggs aldrig systematiskt. Den kommer dock explicit till uttryck i Althusser's avståndstagande från de grövsta former av aktivism (kombinerade med antiintellektualism) och den finns implicit i hans distinktion mellan ideologi och vetenskap. Den senare punkten är väl den teoretiskt intressantaste. Det är också den vi koncentrerat oss på. Men även här har vi funnit anledning till nästan enbart negativa konklusioner om fruktbarheten i Althusser's distinktioner. Han visade sig ju skilja, inte mellan *ett* begrepp 'ideologi' och *ett* begrepp 'vetenskap', utan mellan en hel familj av, mer eller mindre besläktade, begrepp. Dessa skilde sig åt såväl när det gällde bärarna av egenskapen ifråga som när det gällde kriterierna. Inte i något fall argumenterar Althusser för att ideologi bör undvikas. Han genomför över huvud taget inga som helst diskussioner kring sina utkast till definitioner. Han tycks inte vara medveten om att han laborerar med flera olika begrepp. Det är särskilt två saker som slår en när det gäller Althusser's behandling av ideologiproblemet. För det första att han snarare än att genomföra vetenskapliga undersökningar är i färd med att bygga en manipulativ argumentationsmetod. Han spelar på den mångtydighet i ordet "ideologisk" som han själv skapar. För det andra att han förefaller helt oförmögen att inse hur värderingar och intressen

på väsentliga sätt kommer in i forskningsprocessen. Han kommer nära en sådan insikt då han menar att ideologiska begrepp ej fångar det *väsentliga* hos tingen. Men tanken får förbli outvecklad till förmån för en oklar essentialistisk ontologi. Härvidlag representerar Althusser ett klart steg tillbaka mot en ofruktbar "positivism"; han ser inte vad många äntligen, till följd av en intensiv positivismkritik har börjat se, nämligen att vilka aspekter som är relevanta, viktiga, essentiella etc., är en fråga om ett politiskt perspektiv, en "klasståndpunkt" om man så vill.

Althusser har stundom beskyllts för stalinism och för att legitimera elitteorier genom sin tes om vetenskapens relativa autonomi. Tesen om den vetenskapliga produktionen som en särskild produktion skulle göra partiteorier, som starkt betonar centralismen och förtruppens betydelse, rimligare. Men jag tror inte det är möjligt att säga något i den frågan över huvud taget utifrån Althusserns funderingar om den teoretiska produktionen. Hans "produktionsanalogier" är alltför triviala för att kunna förnekas av *någon*, som rationellt tänker över saken. Och ur dem följer inget som helst om elitism kontra spontanism.

Även om det sammanfattande omdömet om Althusser nog måste bli att han representerar en akademisk avvikelse från marxismen bör detta inte tillåtas undanskymma det faktum att han ändå i sin framställning snuddar vid en rad väsentliga problem och stundtals kommer med tankeväckande uppslag. Hans idéer om hur man ska tolka Marx' materialistiska historiesyn är fantasieggande om än utförda. Tanken om att ekonomiska förhållanden bestämmer en hierarki av andra typer av orsaker med avseende på kausal betydelse, skulle nog gå att göra något av.